

Вероника ШВЕДЕК

ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, България

ПОЕТИ – ПРЕЗИДЕНТИ: ВАЦЛАВ ХАВЕЛ И БЛАГА ДИМИТРОВА

Weronika SZWEDEK

“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo, Bulgaria

POETS PRESIDENTS: VACLAV HAVEL AND BLAGA DIMITROVA

Politician and writer – certainly these two professions could be combined. This is proved by Vaclav Havel and Blaga Dimitrova – important names with valuable historical presence in the field of literature and poetry. Their socio-political activity has played great importance on the development of early democratic processes in the Czech Republic and Bulgaria. Walking the road from the typewriter to the presidential chair, the two famous writers take a worthy place both in their home countries and worldwide. Their works still evoke reflections. Their paths are similar, but also different. Blaga Dimitrova quickly returned to the writing desk and the magic of the pencil while Havel stayed in politics for a long time, yet remains a playwright and writer of renown.

Ключови думи: Вацлав Хавел, Блага Димитрова, поезия, президенти

Keywords: Vaclav Havel, Blaga Dimitrova, poets, presidents

От пишещата машина до президентското и вицепрезидентското кресло – така с няколко думи може да се предаде извървения път от Вацлав Хавел и Блага Димитрова. Но всъщност пътят е дълъг, сложен и различен при всеки от тях. Невинаги политиката се оказва подходящо пространство за писателите-поети. Понякога се случва тяхната поетическа чувствителност и творческа душа да не намерят благоприятна среда в света на политиката. Друг път, както е при Хавел, патриотичният дух и съзнанието, че народът е най-важен, са толкова силни, че тази сфера се оказва правилното място.

Вацлав Хавел е девети и последен президент на Чехословакия (1989–1992) и първи президент на Чехия (1993–2003). Хавел е известен като един от най-големите дисиденти и критици на комунистическата система. Взема дейно участие в дискусиите в навечерието и по време на Пражката пролет. Известен е като защитник на политическите затворници и на правата на човека (Wprost 2011). Хавел неведнъж напомня, че страните, които са били под тоталитарни режими трябва да помагат на онези, които все още са под тяхна власт. Чешкият

политик подчертава, че става дума за Северна Корея, Бирма, Куба и Иран (Kruczkowska 2010). Той е инициатор на „Харта 77“ от 1-ви януари 1977 г., свързана с международните конвенции, гарантиращи правата на човека и гражданските свободи. Хавел обявява, че това не е политическа организация, а социално движение и начало на зачитането на основните граждански права в страната. Това утвърждава неговия международен престиж, но също така го обрича на репресии, в резултат на които около пет години е лишен от свобода (Polskie Radio.pl 2014). През 1990 г. в „Слово пред Конгреса на САЩ“ казва: „Когато на 27 октомври ме арестуваха, живеех в страната, ръководена от най-консервативното комунистическо правителство в Европа, а цялото общество дремеше под пелената на тоталитарната система (...). Живеем в особено време, когато обликът на света се изменя с бързина, за която са малки всички познати досега политически таксометри. Ние, драматурзите, приемаме, макар и с усилие, тази скорост, тъй като за нас е нормално да съумеем да вместим в двучасова пиеса цял човешки живот или дори цял исторически период. И ако това създава трудности на нас, как няма да създава още по-големи на политолозите, които през целия си живот работят предимно само в областта на правдоподобното, а с неправдоподобното имат много по-малък опит от нас, драматурзите“ (Хавел 1997: 37–38). Той никога не е имал желание да стане политик. Като човек с активна гражданска позиция, обаче, проявява интерес към политическите процеси, като в същото време изявява интересите си към писането и работата в театъра. Всъщност не е типичен политик, а човек с искрен идеализъм, който истинно и смело може да се противопостави на обществото (Michnik 2012). През 1994 г. в една от своите официални речи казва изключително важни думи, които са валидни и в днешно време: „От хилядолетия вече националната, расовата, религиозната, социалната и политическата нетолерантност съпровождат човечеството и за съжаление са дълбоко вкорени в човешката душа и в съзнанието на цели човешки общества. И тъй като живеем в епохата на глобална цивилизация, днес това явление, както и редица други, е много по-опасно от когато и да било (...) Всъщност ужасите на съвременния свят сега ни засягат не само морално, като зло, извършено от едни човешки същества върху други, но все по-вече и физически, като ни застрашават пряко. Да, ние живеем в особено време: не само почти веднага и всички научаваме за ужасните събития по света и сме дълбоко разтърсени от тях, но знаем кога и кой местен конфликт съдържа в себе си потенциална сила да раздели международната общественост и във всички случаи, дори и в глобалните, да се превърне в кристализиращо ядро на несравнимо по-широк конфликт“ (Хавел 1997: 190–191).

Петър Докладал – посланик на Чешката република в България казва: „Чешката земя роди много действително прочути личности, като К. Чапек и Я. Хашек, Т. Г. Масарик и В. Хавел, които са известни в целия свят и които достойно представляват чешкия народ“ (Зарицкий 2003: 5). Дори и полската

нобелистка Вислава Шимборкса, познавайки Вацлав Хавел, споделя че малко ревнува чехите и че искрено съжалява, че той няма брат близък, защото би бил толкова необходим и на Полша (Rusinek 2016: 261).

По време на мандата на Хавел Чехия се присъединява към НАТО. Той изиграва и голяма роля в подготовката на страната за членство в Европейския съюз. По модел на американските президенти отваря библиотека, която от гледна точка на обществото и учените, събира материали, свързани с неговата творческа и политическа дейност (PolskieRadio.pl).

Макар и Хавел да е по-добре познат и известен като драматург, отколкото като поет, в чужбина той е наричан „президент поет“ и „президент философ“ (PolskieRadio.pl). В случая поезията и философията са синоними на духовните му прозрения и отговорни действия. Творчеството на Хавел може да се раздели на драматично и есеистично. В есеистично творчество, освен есе, може да се включат и президентските речи, призови, протести, писма от затвора и др. Сред по-познатите са: „Писмо до Густав Хусак“ („Dopis Gustávu Husákoví“), „Силата на безсилните“ („Moc bezmocných“), „Политика и съвест“ („Politika a svědomí“), „Слово за словото“ („Slovo o slovu“). За него Блага Димитрова казва: „Всеки свободен, смел, независим жест за спасяване на истината в името на живота се възприема като политика. Чрез творческото си кредо Хавел сам се въвлеча все по-навътре в политиката, тласкайки развитието на своя народ към бъдещето, което чешкият драматург предвижда като изпитание на целокупната гражданска нравственост“ (Димитрова 1992: 6). Думите на българската поетеса се потвърждават и в стихотворенията на Хавел, наричани калиграми¹, в стихосбирката „Антикодове“ (Antikódy), които са свързани с експерименталната поезия от 60-те години. Някои стихове са по-скоро картини, подредени от печатни букви – така изглеждат оригиналните Хавелови калиграми. В тях с помощта на графични и граматически символи Хавел играе с думите, като стига до неочаквани връзки и постига ефект на изненадващо послание. По този начин демаскира лъжите, съдържащи се в политичните фрази, например в стихотворението „Взор“ посочва злоупотреба с националистическа фразеология (Dobrzyński 2011).

Хавел започва да пише много рано и да участва в театри на абсурда и студентски театри, както и да проявява интерес към политическите явления (Michnik 2012). През 60-те години в Чехия се появява т.н. паралелното изкуство. То се характеризира със свободомислие и творческа дейност извън рамките на идеологическите догми, които властват в страната. Пиесите на Вацлав Хавел „Градинско увеселение“ („Zahradní slavnost“), „Служебно известие“ („Vyrozumění“) и „Ограничена способност за съсредоточаване“ („Ztížená možnost soustředění“) придобиват популярност като примери за паралелно изкуство. По

¹ Калиграмите са зооморфни, антропоморфни и фигурални композиции, съставени от букви.

това време в театралното и драматичното изкуство действат принципите на анархията, абсурда и ирационалността (Зарицкий 2003: 24–25). Театърът на абсурда – толкова важен за Вацлав Хавел – се появява в Европа през 50-те години. Неговото ядро е екзистенциалната категория на абсурда, но в обществен и международен план той е свързан със „студената война“, със страха за бъдещето на човечеството, с неговите вътрешни антагонизми и самоубийствени явления. Тази авангардна форма на театралното изкуство показва хаоса, проблемите на днешния ден. Тя не дава готово решение, нито надежда за спасение, а единствено провокира зрителите да се замислят и сами да търсят и намерят правилен изход. Според Вацлав Хавел силата на абсурда е в това да шокира зрителя. Всеки трябва да преживее свой катарзис и да се замисли над действителността си. Героите на чешкия драматург са играчки в ръцете на чужди сили, а най-лошото е това, че те не осъзнават своето положение (Зарицкий 2003: 26–28). Хавел подчертава, че Театърът на абсурда не е нито патетичен, нито нихилистичен. Не води до облекчение и не дава излишни надежди (Michnik 2012).

Националният и социален опит, записан на езика на творбата, става типичен знак за драматургичните творби, създавани в Централна Европа. Със сигурност може да се говори за специфични признаци на Централноевропейския театър на абсурда. В западната литература не можем да открием толкова ясна връзка между историята и естетиката, тежкото ежедневие и екзистенциалния абсурд, между реалния живот на обществото и живота на литературните герои. За нея е по-характерно да се „храни“ с абстрактни и универсални проблеми, докато за тази в Централна Европа посочените въпроси са свързани със спасяването на идентичността. Това е централна тема за драматурзите от Централна Европа, много важна и за творчеството на Вацлав Хавел. Той се утвърждава като творец – класически изразител на тази тема (Vakuła 2014: 50–51).

Различен е начинът, по който Хавел представя посочената проблематика в есетата и драмите си. В есетата проблематиката е директно и ясно представена. Езикът на драматургията му е различен и е преди всичко език на отрицанието. В драмите си Хавел представя анти-герои и анти-отношения с цел, насочена към провокация на размисъл и промяна в мисленето. Драмите на чешкия поет показват какво се случва с хората, които живеят в лъжа и заместват същинската си идентичност с кариерата (Zimna 2014: 77–78). Светът, който представя, има реалистичен, предметен характер. Голяма част от събитията, които се появяват в драмите на Хавел, се случват в подробно описани жилища, градини или на работното място. Но именно реалистичните ситуации съдържат фрагменти на реален абсурд и биха могли да се потърсят в живота (Tarnawska-Grzegorzycyca 2014: 110).

През ключовата 1989 г. Хавел пише есето „Слово за словото“ („Slovo o slovu“). В него той размишлява за същността на думата и нейната функция в

света. Словото – според автора – е това, което прави човека човек. То е ключ към историята на човешката мисъл и израз на човешкия дух. Хавел се опитва да анализира сравнително силата и значението на словото в свободните демократични държави и в тоталитарните системи. В страните, в които има свобода на словото, използването на определени думи, за да се изрази собствено мнение, не причинява отрицателен ефект върху слушателя, докато в тоталитарните държави значението на словото е много силно и може да носи последствия, например ограничаване на свободата (Madecki 2014: 87–88).

По своята позиция Вацлав Хавел може да бъде сравнен с друг чешки публицист, писател и политик – Карел Хавличек Боровски. Боровски е известен като чешки мъченик, които представя своя живот в сатирата „Тиролски елегии“. Героят – мъченик е преследван затова, че честно и справедливо изказва мнението си, а в следствие е заловен от властите и отведен в неизвестност (Tarajło-Lipowska 1994: 51–52).

В другия край на Европа твори Блага Димитрова – виден поет, романист, есеист, социален активист и политик (Димитрова 2002). Тя смята, че всеки е дете на своя народ, самата тя е силно свързана с Балканите и тяхната съдба. Според нея, контактът с историята позволява на човека да преоткрие и разбере себе си, своите корени, своя род (Cybart, 2006: 103–104).

В началото на демократичните промени България, за разлика от други посттоталитарни държави, е страна в която участието на жени-политици е по-осезаемо. България е една от първите държави, в която през първите години след демократичните промени в политиката започват да участват по-активно жени (Simeonowa-Konach 2009: 219). Една от най-известните жени-политици по това време е Блага Димитрова. Ето как Елена Михайловска си спомня за първите дни за Димитрова като вицепрезидент: „(...) На улицата или на някакво публично място към Блага непременно се устремяват непознати хора, които държат да ѝ изкажат било своите добри чувства, било да я поздравят за нещо, както да изкажат подкрепа за каузата на СДС, която считат за своя. Това е временно, когато популярността ѝ става твърде висока; за нея допринасят и поетиката, и политиката, на които се опитва – при това с доста вътрешно напрежение – едновременно да служи“ (Михайловска 2016: 243). Димитрова е невяротен характер. Рядко се среща една жена да се занимава с писане и с политика (Gribble, Gribble 2000: 97). Неслучайно тя е включена в Еннциклопедията за най-влиятелните жени в света за 20 век.

Димитрова влиза в света на политиката и веднага е поразена от очакванията, които са възложени върху нея. Бързо решава да се върне към нормалното ежедневие, защото се чувства натоварена от социалните задължения. Може би най-щастливите моменти в мандата ѝ са онези, в които тя успява да направи нещо за българската култура. Всеки ден тя се изправя пред различни предизвикателства, свързани с адаптацията в политическия живот. Има стил, който може да се забележи в нейните политически разговори. Това е стил на толе-

рантността и разбирателството. Димитрова е способна да бъде и категорична, особено по важни въпроси. Определяна е като един от най-ярките символи на трансформацията (Димитрова 2006: 229–232). Самата Блага Димитрова заявява, че една от причините, поради които се присъединява към света на политиката е чувството за вина и съзнанието, че за демокрацията трябва не само да се говори, а преди всичко тя трябва да се практикува. Не изразява желание да участва в политическите спорове. Определя себе си като скептичен човек, за когото преди всичко е от значение ефектът от работата. Димитрова подчертава, че позицията на вицепрезидент я задължава да работи по социалните, културните и образователните въпроси. Най-голямата част от времето си посвещава на децата без родители (Michnik 1993).

Йордан Василев, мъжът на Блага Димитрова споменава, че е давала повече от половината от заплатата си за дом за сираци. Тези думи потвърждават Димитър Владимиров, бивш началник на Националната служба за охрана и Методи Ковачев, шофьор в НСО, казвайки: „Много често ходехме по детски домове, купувахме подаръци. И както се връщахме, я виждах помръкнала. Особено след посещение при деца с увреждания. Когато сме се засичали по мероприятия, ми е правело впечатление, че при нея нямаше никога демагогия“ (Владимиров, Ковачев 2006: 265). Блага Димитрова подава оставка година и половина след момента, в който приема държавния пост (Василев 2000: 104). Ангел Димитров, приятел на поетесата си спомня: „Тя влезе в голямата политика, защото чувството за дълг я принуждаваше да отговори на обществените очаквания, но сама избра да се върне бързо сред скромното гражданско мнозинство“ (Димитров 2006: 229).

За разлика от Хавел Блага Димитрова започва да пише романите си покъсно – през 60-те години. Преди това известност ѝ донася нейното поетическо творчество. Самата тя споделя за себе си, че преди всичко е поет. Първият ѝ роман „Пътуване към себе си“ е написан по автобиографични мотиви. На това влияе и нейният двугодишен престой в Родопите, където работи като редактор (Siedlecka 2012: 37–38). Димитрова обича да размишлява за времето и човешкото съществуване, за „вътрешния космос“ на човека (Колева 2003: 209). След издаването на книгата продължава да работи активно върху поезията си, но също така се посвещава на други романи, в които става все по-критична към системата. (Siedlecka 2012: 38). През 1967 г. Димитрова издава втория си роман „Отклонение“. Още със заглавието тя започва семантична игра и отвежда читателите към едно пътешествие в миналото, където се сблъскват историческите времена с историята на чувствата (Симеонова-Конах 2011: 131). В нейните публикации се открива ниво на замаскирана критика върху социално-политическото ежедневие (Siedlecka 2012: 38).

През 70-те започват да се забелязват по-силни следи на разочарование. По това време Димитрова работи върху романа „Лице“, който става много популярен в България. Той е завършен е през 1977 г. и е издаден едва четири

години по-късно. Часове след като се появява по книжарниците, той е забранен. Това е първият роман на Блага Димитрова, в който директно е отправена критика към българската реалност (Siedlecka 2012: 40).

През 1996 г. излиза сборник с есета – „Черна котка в тунела“. Подобно на Вацлав Хавел, поетесата използва ироничните и автоироничните мотиви, когато критикува българската действителност (Михайловска 2016: 250). Блага Димитрова е измежду малкото български автори, които след Втората световна война съумяват да пресъздадат героя интелектуалец в българската литература. Освен Павел Вежинов, от 1944–1989 г., в България рядко се срещат творци, които се концентрират върху този герой. В повестите и драмите, Блага Димитрова се опитва да анализира политическия критицизъм и политическата правилност (Siedlecka 2012: 43). Автобиографичният елемент в творчеството на Блага Димитрова се забелязва в конкретни етапи на нейното творчество, тематиката на нейните произведения и представените герои са във връзка с личната биография на авторката. Много важен е фактът, че българската поетеса е била обществен деец. По този начин нейните текстове остават свързани с обществените функции (Siedlecka 2012: 45).

Лиричното творчество за Димитрова е по скоро аполитично, естетично и интимно (Siedlecka 2012: 43). Блага Димитрова е известна преди всичко със своето майсторство в любовната лирика. Нейната женска зрялост е представена в стихосбирката „До утре“, където любовта е разгледана като център на човешкото съществуване. Женската ѝ природа има „неженски“ ум, който показва най-драматичните, често и трагични, проблеми на днешния свят (Игов 2005: 459). Димитрова анализира онова, което се случва с човека по време на неговия житейски път, както и след смъртта му, а с него и много други неизвестни въпроси за смисъла на живота и смъртта и любопитството какво ни очаква от другата страна (Игов 2005: 460). В някои от стихотворенията в стихосбирката „До утре“ се срещат мотиви, които сближават Димитрова с Елисавета Багряна (Игов 2005: 459). Знаем, че не само обича поезията ѝ, но също така е и нейна приятелка. Заедно с мъжа си Йордан Василев пишат няколко книги, посветени на Багряна (Колева 1983: 8).

За поетичното творчество на Блага Димитрова Зарев пише: „Духът ѝ броди неспокойно по меридианите на света и на човешкото сърце. Тя писа стихове за нас, за България, но и за Париж – тъжно-старинната и бодра столица на Западна Европа, – но и за Виетнам – горд и окървавен от битката, човечно плах и непобедим. Писа стихове и за себе си“ (Зарев: 1976: 474). „Блага Димитрова притежаваше изключителното качество, присъщо на силните характери – юнашки да мълчи и това нейно мълчание крещеше в неловката тишина, в която се усещаше стаеният, страх на нейните завистници. Твърде често нейни „доброжелатели“, които нямаше с какво друго да я уязвят, търсеха у нея проява на публични качества, чрез които да докажат, че видите ли, Блага Димитрова е хладна, сдържана, горда и т.н., че тя не притежава силните емоции, каквито

обикновено у творците изобилстват. Стигнаха и по-далеч дори... Какво нелепо безумие! Каква тъжна драма! Адовото „царство“ е отредено за зложелателите, мястото им там е специално запазено. Блажени са вярващите... Царството небесно сигурно е отредило на Блага Димитрова най-светлия рай, какъвто заслужава, защото тук, на земята, заради „верни приятели“ тя не успя да го получи...“ – така в предговора на книгата на Мария Антонова пише Георги Здравков (Антонова 2013: 7–8).

Безспорно е историческото присъствие на Блага Димитрова и Вацлав Хавел. Ролята и творчеството им са многопосочни, а техните творби продължават да пораждаат размисли. Известните писатели заемат достойно място, както в родината си, така и по света. Те имат сходен, но и различен път. От една страна тяхното дело е от голямо значение за развитието на ранните демократични процеси в Чехия и в България. Мъжкият прагматизъм на Хавел му позволява директно да се насочи към невралгичните точки на властта, докато женската деликатност на Димитрова маскира критичността към обсебващата система. Но времето, в което е вицепрезидент, я среща с страни от живота, които със сигурност катализират не просто „отклонението“ ѝ от пътя на политик, а по-скоро съвременното ѝ завръщане към литературата, от която никога не се отклонява. Блага Димитрова бързо се завръща към писателската маса и магията на перото, докато Хавел се задълбочава в управлението, остава за много по-дълго в политиката, но също продължава да бъде драматург и писател.

ЛИТЕРАТУРА // BIBLIOGRAPHY

- Антонова 2016:** Антонова, М., *Блага Димитрова. Дневник за едно приятелство*. София: Кибее. // **Antonova 2016:** Antonova, M., *Blaga Dimitrova. Dnevnik za едно priyatelstvo*. Sofia: Kibee.
- Василев 2000:** Василев, Й., *Женски силуети*, София: РК Тих-Ивел. // **Vasilev 2000:** Vasilev, Y., *Zhenski silueti*, Sofia: RK Tih-Ivel.
- Владимиров, Ковачев 2006:** Владимиров Д., Ковачев М., Ти се докосваш до една легенда. България с човешко лице пред света // *Блага. Така я помним. Спомени за Блага Димитрова*. Съст. Й. Василев, София: РК Тих-Ивел, 265. // **Vladimirov, Kovachev 2006:** Vladimirov, D., Kovachev, M., *Ti se dokosvash do една legenda. Bulgaria s choveshko litse pred sveta*. // *Blaga. Така я помним. Спомени за Блага Димитрова*. Red. Y. Vasilev, Sofia: RK Tih-Ivel, 265.
- Димитров 2006:** Димитров А., Блага и политиката. // *Блага. Така я помним. Спомени за Блага Димитрова*. Съст. Й. Василев, София: РК Тих-Ивел, 229–232. // **Dimitrov 2006:** Dimitrov A., *Blaga i politikata* // *Blaga. Така я помним. Спомени за Блага Димитрова*. Red. Y. Vasilev, Sofia: RK Tih-Ivel, 229–232.
- Димитрова 2002:** Димитрова, В., „На ухо“. Споделено с всички // *Liternet.bg*, Web. 10.05.2016, <<http://liternet.bg/publish9/vdimitrova/bdimitrova.htm>>. // **Dimitrova 2002:** Dimitrova, V., „Na uho“. Spodeleno s vsichki // *Liternet.bg*, Web. 10.05.2016, <<http://liternet.bg/publish9/vdimitrova/bdimitrova.htm>>.

- Димитрова 1992:** Димитрова, Б., Познатият непознат Хавел. // *Вацлав Хавел. Поет и президент*. Е. Кризеова, София: Българска академия на науките, 6. **Dimitrova 1992:** Dimitrova, B., Poznatiyat nepoznat Havel. // *Vaclav Havel. Poet i prezident*. E. Kri-zeova, Sofia: Balgarska akademia na naukite, 6.
- Зарев 1976:** Зарев, П., *Панорама на българската литература. Том 5*. София: Наука и изкуство. // **Zarev 1976:** Zarev, P., *Panorama na balgarskata literatura. Tom 5*. Sofia: Nauka i izkustvo.
- Зарицкий 2003:** Зарицкий, О., *Да живееш в истината. Вацлав Хавел. Политически портрет*. София: Демакс. **Zaritskiy 2003:** Zaritskiy, O., *Da zhiveesh v istinata. Vaclav Havel. Politicheski portret*. Sofia: Demaks.
- Игов 2005:** Игов, С., *Кратка история за българската литература*. София: Захарий Стоянов и Св. Климент Охридски. // **Igov 2005:** Igov, S., *Kratka istoria za balgarskata literatura*. Sofia: Zahariy Stoyanov i Sv. Kliment Ohridski.
- Колева 2003:** Колева, Д., *Блага Димитрова: човек, общество, всемир*. В. Търново: Фабер. // **Koleva 2003:** Koleva, D., *Blaga Dimitrova: chovek, obshtestvo, vseмир*. V. Turnovo: Faber.
- Колева 1983:** Колева, Д., *За поетиката на Багряна*, София: Български писател. // **Koleva 1983:** Koleva, D., *Za poetikata na Bagryana*, Sofia: Balgarski pisatel.
- Михайловска 2016:** Михайловска, Е., *Блага Димитрова: живот-слово. Биографични щрихи, портрет и спомен за нея*. София: Изток-Запад. **Mihaylovska 2016:** Mihaylovska, E., *Blaga Dimitrova: zhivot-slovo. Biografichni shtrih, portret i spomen za neya*. Sofia: Iztok-Zapad.
- Симеонова-Конах 2011:** Симеонова-Конах, Г., *Постмодернизъмът. Българския случай*. София: Изток-Запад и Факел. // **Simeonova-Konach 2011:** Simeonova-Konach, G., *Postmodernizmat. Balgarskia sluchay*. Sofia: Iztok-Zapad i Fakel.
- Хавел 1997:** Хавел, В. *Хоризонти на надеждата*. София: Фондация Тексим. **Havel 1997:** Havel, V. *Horizonti na nadezhdata*. Sofia: Fondatsia Teksim.
- Bakuła 2014:** Bakuła, B., *Rytualna degradacja. Václav Havel – György Spiró – Sławomir Mrożek. W stronę porównawczej antropologii dramatu środkowoeuropejskiego // Václav Havel – człowiek, pisarz, filozof, polityk*. Red. M. Balowski, B. Bakuła. Poznań: Pro, 50–51.
- Cybart 2006:** Cybart, N., *Problem egzystencji w liryce Błagi Dimitrowej // Balkany w oczach młodego człowieka*. Red. Ivan Petrov. Łódź: Piktór, 103-104.
- Dobrzyński 2011:** Dobrzyński, P., *Václav Havel – życie przed sobą*. // *Zwierciadło.pl*, 19.12. 2011. Web. 12.05.2016, <<http://zwierciadlo.pl/kultura/sztuka/vaclav-havel-zycie-przed-soba>>.
- Gribble, Gribble 2000:** Gribble Ch. E., Gribble L. P., *Блага Димитрова // Who's who in twentieth-century poetry. World Poetry*. Red. M. Willhardt, A. M. Parker. London, New York: Routledge, 85.
- Kruczkowska 2010:** Kruczkowska, M. *Havel i Tutu do Chin: Uwolnijcie laureata pokojowego Nobla*. // *Wyborcza.pl*, 05.12.2010, Web: 10.05.2016 <http://wyborcza.pl/1,76842,8770355,Havel_i_Tutu_do_Chin_Uwolnijcie_laureata_pokojowego.html>.
- Madecki 2014:** Madecki, R., *Komunikacja międzyludzka w dramatach Václava Havla*. // *Václav Havel – człowiek, pisarz, filozof, polityk*. Red. M. Balowski, B. Bakuła. Poznań: Pro, 87–88.
- Michnik 1993:** Michnik, A., *Liczy się konkret*. // *Gazeta Wyborcza*, nr 37, 16.

- Michnik 2012:** Wielka Historia Václava Havla. // *Wyborcza.pl* 27.04.2012, Web. 18.05.2016 http://wyborcza.pl/magazyn/1,124059,11633090,Wielka_Historia_Vaclava_Havla.html.
- PolskieRadio.pl 2014:** *Jedyny prezydent-poeta*, 26.01.2014, Web. 09.05.2016 <<http://www.polskieradio.pl/39/156/Artykul/769517,Jedyny-prezydentpoeta>>.
- Rusinek 2016:** Rusinek, M., Nic zwyczajnego. O Wisławie Szymborskiej. Kraków: Znak.
- Siedlecka 2012:** *Poganki i intelektualistki. Bohaterki Błagi Dimitrowej*. Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Simeonowa-Konach 2009:** Simeonowa-Konach, G., Kobieta-polityk, media i transformacja. Transformacja i media. // *Napisać kobietę... (dyskusje bułgarsko-polskie w latach transformacji)*. Red. M. Karabełowa, A. Nisiłowska. Sofia: Bojan Penew, 219.
- Tarajło-Lipowska 1994:** Tarajło-Lipowska, Z., Czeski i polski model męczennika wolności. // *Kategoria wolności w kulturach słowiańskich*. Red. T. Dąbek-Wirgowa, A. Makowiecki. Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 51–52.
- Tarnawska-Grzegorzycza 2014:** Tarnawska-Grzegorzycza, A., Václava Havla osadzenie w krainie absurdu. // *Václav Havel – człowiek, pisarz, filozof, polityk*. Red. M. Balowski, B. Bakuła. Poznań: Pro, 110.
- Wprost 2011:** *Václav Havel nie żyje*, 18.12.2011, Web. 10.05.2016 <<https://www.wprost.pl/284098/Vaclav-Havel-nie-zyje>>.
- Zimna 2014:** Zimna, E., Uporczywa niemożność koncentracji albo zgubiona tożsamość bohaterów dramatów Václava Havla. // *Václav Havel – człowiek, pisarz, filozof, polityk*. Red. M. Balowski, B. Bakuła. Poznań: Pro, 77–78.